

ارزیابی تأثیر طرح عمران منطقه‌ای خوزستان در شهر دزفول

۱۳۳۵-۱۳۵۵ ش / ۱۹۵۶-۱۹۷۶ م

غلامرضا درکتانیرا*

مرتضی نورایی**، مرتضی دهقان‌نژاد***، مسعود صفایی‌پور***

چکیده

به منظور ارزیابی تأثیر طرح عمران منطقه‌ای خوزستان در دوره پهلوی در توسعه دزفول، تحقیق حاضر از نوع پژوهش تاریخی با ترکیبی از روش‌های توصیفی، روایی، و تحلیلی انجام شد. در این پژوهش بیان می‌کنیم که طرح عمران منطقه‌ای خوزستان شامل احداث سد دز، تأمین آب اراضی کشاورزی برای ۱۲۵ هزار هکتار از اراضی زیر سد دز، تولید برق، و طرح کشت و صنعت در منطقه دزفول باعث افزایش دو تا چهار برابری محصولات کشاورزی و کشت‌های سودآور، انجام شدن امور بنیادی، و اصلاح زیرساخت‌ها از جمله ساخت راه و عمران شهری، احداث مدارس، درمانگاه، و آموزش و بهداشت شده است که بر اثر آن دزفول توسعه پیدا کرد و به مهم‌ترین قطب کشاورزی کشور تبدیل شد. هم‌چنین مشخص شد رشد فضایی و کالبدی شهر افزایش چشمگیری نسبت به سال‌های قبل از اجرای این طرح داشته است.

کلیدواژه‌ها: توسعه، عمران منطقه‌ای، کشاورزی، اقتصاد، امور اجتماعی، دزفول، پهلوی.

* دانشجوی دکتری تاریخ محلی دانشگاه اصفهان، مربی گروه مرکز تحقیقات توسعه مدیریت (نویسنده مسئول)،
darkatanireza@gmail.com

** استاد گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، mortezanouraei@yahoo.com

*** استاد گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، mdehqannejad@yahoo.com

*** دانشیار گروه جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز، safaae_p@scu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۸/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۱/۱۰

۱. مقدمه

اجرای طرح‌های عمران منطقه‌ای در ایران در جهت اهداف مدرن‌سازی و استفاده از فناوری‌های جدید، به‌منظور بهره‌برداری هر چه بیش‌تر از امکانات و استعدادهای کشور و بالا بردن سطح زندگی ساکنان مناطق گوناگون، شکل گرفت. اولین طرح منطقه‌ای در خوزستان اجرا شد که بخش عمده آن باعث شتاب جریان نوسازی در منطقه دزفول شد. مهم‌ترین فعالیت اقتصادی دزفول کشاورزی است؛ به‌علت توجه خاص دوره پهلوی دوم به خوزستان، احداث سد دز در این منطقه، و استفاده وافر از آن در کشاورزی خوزستان در برنامه‌های دولت اهمیت خاصی یافت. این استان همواره موقعیت مهم خود را در اقتصاد ایران حفظ کرد و در رشد پیش‌بینی‌شده منطقه تأثیر به‌سزایی در اقتصاد دزفول داشت. این طرح که از سوی سازمان برنامه و با مشارکت شرکت عمران و منابع امریکا انجام و اعتبار آن با وام بانک جهانی محقق شد، شامل احداث سدی روی رودخانه دز، احداث شبکه برق منطقه‌ای، ایجاد و توسعه شبکه برق شهری، ایجاد و توسعه کشاورزی آبی در منطقه زیر سد، احیای صنعت نیشکر، و توسعه برنامه‌های آموزشی برای پیش‌رفت کشاورزی منطقه بود که به رشد و توسعه اقتصادی و اجتماعی دزفول انجامید و هم‌چنین برای اجرای آن نهادهای جدید اقتصادی در کشور تأسیس شد.

پژوهش پیش‌رو که به روش پژوهش‌های تاریخی با ترکیبی از روش‌های توصیفی، روایی، و تحلیلی انجام شده است به این سؤال پاسخ می‌دهد که: «آیا اجرای این طرح‌ها باعث ایجاد تحول و توسعه در اقتصاد این ناحیه شده و به‌تبع این توسعه اقتصادی آیا توسعه اجتماعی نیز صورت گرفته است؟»

تحقیق حاضر، برای درک توسعه محلی، دوره پهلوی را در نگاه توسعه‌ای به چالش کشیده و توانایی‌های منطقه را برای برنامه‌ریزان توسعه ملی مطرح و روشن کرده است که برنامه‌ریزان چه برنامه‌هایی را برای توسعه منطقه در اولویت قرار دهند. این پژوهش با نگاهی تاریخی - تحلیلی روند رشد و توسعه در این منطقه را مطالعه کرده و این تفکر را که همه امور انجام‌شده دوره پهلوی به ضرر مملکت و برای غارت کشور بوده است کنار گذاشته و با رویکرد تاریخی به توسعه، به دور از حب و بغض‌ها، منابع را تجزیه و تحلیل کرده است. با این نگاه هم از تحقیقات پژوهش‌گران خارجی که از بیرون و به دور از مسائل سیاسی داخل واقعیت‌ها را بیان کرده‌اند، هم از اسناد و گزارش‌های تهیه‌شده سازمان‌های متولی طرح، و هم‌چنین از مصاحبه با مسئولان و کارشناسان این طرح‌ها که در اجرای آن‌ها نقش فعال و تأثیرگذاری ایفا کرده‌اند استفاده شده است.

در خصوص نقد پیشینه تحقیق، ذکر این نکات ضروری به نظر می‌رسد که برخی از آثار از جمله مقاله کاوه احسانی با عنوان «تبارشناسی طرح‌های بزرگ عمرانی در ایران معاصر» و هم‌چنین کتاب ابراهیم رزاقی با نام *آشنایی با اقتصاد ایران* بر آن‌اند که این طرح‌ها بدون مشارکت جامعه محلی و مردم منطقه اجرا شده است. در صورتی که عکسی به‌جامانده با مضمون زمین‌داران دعوت‌شده دزفول به سازمان برنامه برای مذاکره در خصوص اجرای طرح این مطلب را رد می‌کند. برخی از منابع از اجرا نشدن صنعت تبدیل و فناوری به‌دست شرکت‌های کشت و صنعت انتقاد کرده‌اند که باید گفت با پیروزی انقلاب اسلامی و تعطیلی این شرکت‌ها مراحل گوناگون تکمیل این شرکت‌ها، که در دوره‌ای ۵۰ ساله باید صورت می‌گرفت، نتوانست محقق شود. برخی از منابع در خصوص از بین رفتن کشاورزی سنتی با آمدن کشاورزی مکانیزه مطالبی نوشته‌اند که در این مقاله روشن شده است این شرکت‌ها با اقدامات اصلاحی در کشاورزی باعث رونق در همه نظام‌های بهره‌برداری از جمله کشاورزی سنتی شده‌اند. برخی از منابع بحث مهاجرت گسترده روستاییان به شهر دزفول را بعد از اجرای این طرح مطرح کرده‌اند؛ در صورتی که ایجاد شهرک‌های حاشیه شهر از جمله شهرک مدرس که عمده مهاجران شهر دزفول را تشکیل می‌دهند از بعد از انقلاب صورت گرفت. هم‌چنین، برخی منابع بیکاری زارعان در منطقه طرح را بیان کرده‌اند که گزارش رئیس اداره کشاورزی دزفول بر اشتغال آن‌ها در مؤسسات جدید دلالت دارد.

۲. طرح مسئله

جریان نوسازی دوره پهلوی اول در دزفول دیرتر از سایر شهرها شروع شد و با شیبه ملایم پیش رفت، اما در دوره پهلوی دوم اجرای طرح‌های عمرانی، از جمله طرح عمران منطقه‌ای خوزستان در قالب برنامه عمرانی هفت‌ساله دوم، به‌لحاظ آب فراوان و زمین‌های مستعد برای کشاورزی‌های بزرگ و یک‌پارچه، جریان نوسازی در این شهر را شدت بخشید.

طرح عمران منطقه‌ای خوزستان را دیوید لیلیانتال (David Eli Liliental) و گوردون کلاب (Gordon R. Clapp) تهیه و به سازمان برنامه پیشنهاد کردند و هدف از آن احداث سدی روی رودخانه دز، احداث شبکه برق منطقه‌ای، ایجاد و توسعه شبکه برق شهری، ایجاد و توسعه کشاورزی آبی در منطقه زیر سد، احیای صنعت نیشکر، توسعه برنامه‌های آموزشی برای پیش‌رفت کشاورزی منطقه، و ایجاد شرکت‌های کشت و صنعت بزرگ چندملیتی بود. حال پرسش اصلی این تحقیق این است که: آیا این طرح توانست موجبات توسعه همه‌جانبه اقتصادی - اجتماعی را در دزفول فراهم کند؟

به نظر می‌رسد طرح عمران منطقه‌ای خوزستان در دوره پهلوی در رشد اقتصادی - اجتماعی دزفول مؤثر بوده است. اغلب منابع و تحقیقات در خصوص طرح عمران منطقه‌ای خوزستان اهمیت منطقه اجرای طرح به لحاظ جغرافیای اقتصادی و نحوه اجرای طرح، نظام‌های متعدد بهره‌برداری و تأثیر طرح عمران منطقه‌ای در حوزه‌های گوناگون، تحولات ایجادشده در اقتصاد منطقه چه در روستاهای طرح و چه در دزفول، و نتایج این طرح را در اقتصاد ملی بررسی کرده‌اند؛ منابع مذکور را می‌توان در گروه‌های ذیل معرفی کرد:

۱. اسناد، گزارش‌ها، و صورت‌جلسه‌ها: که عمدتاً در این گروه می‌توان به گزارش‌های تنظیم‌شده در سازمان برنامه و بودجه، سازمان آب و برق خوزستان، اداره کشاورزی دزفول، شرکت عمران و منابع نیویورک، و دیگر سازمان‌های مرتبط با اجرای طرح‌ها در قبل و بعد از انقلاب اسلامی اشاره کرد که در این تحقیق از برخی از آن‌ها استفاده شده است؛

۲. مصاحبه‌ها: این مصاحبه‌ها با رؤسای سازمان آب و برق و کارشناسان کشت و صنعت‌ها، که در زمان اجرای طرح در آن مؤسسات در سمت رئیس یا کارشناس فعالیت می‌کردند، انجام شده است؛ از جمله مصاحبه احمدعلی احمدی، عبدالرضا انصاری، احمد آل‌یاسین، احمد شاکرزاده، و عزیز نبوی. برخی از این مصاحبه‌ها مربوط به طرح ملی تاریخ شفاهی و تصویری ایران معاصر است که در پاریس انجام شده است و در آرشیو ملی ایران نگهداری می‌شود؛

۳. پایان‌نامه‌هایی که در خصوص توسعه دزفول در دوره پهلوی و مطالعات شهری تهیه و تدوین شده است و برخی از آن‌ها نیز درباره جغرافیای اقتصادی منطقه اطلاعات مفیدی می‌دهد. شایان ذکر است که برخی از این پایان‌نامه‌ها در دانشگاه‌های خارج از کشور تهیه و تنظیم شده است؛

۴. کتبی که نویسندگان خارجی درباره تاریخ ایران نوشته‌اند و در بخش‌هایی از آن کتاب‌ها به طرح عمران منطقه‌ای و کشت و صنعت‌های دزفول و آثار آن در منطقه اشاره شده است. از جمله کتاب *ایران بین دو انقلاب و تاریخ ایران مدرن* از آبراهامیان، *تاریخ نوین ایران* از ایوانف، و *تاریخ اقتصادی ایران* از چارلز عیسوی؛

۵. کتب، مقالات، و گزارش‌هایی که این طرح را به نقد کشیده و آثار آن را در توسعه منطقه زودگذر، زیانبار، و ناقص دانسته‌اند و در نفی هر گونه مشارکت جامعه محلی و مردم منطقه اصرار ورزیده‌اند، اما حتی این منابع نیز نتوانسته‌اند واقعیت‌های این طرح را کتمان کنند و در ضمن نقد به اهمیت و تأثیر آن در توسعه منطقه اذعان کرده و پاره‌ای ایرادات آن را نیز مطرح کرده‌اند.

این تحقیق از نوع پژوهش‌های تاریخی با ترکیبی از روش‌های توصیفی، روایی، و تحلیلی است که در آن با تأکید بر روش تحقیق در تاریخ محلی و با استفاده از منابع کتاب‌خانه‌ای، اسنادی، مطالعات میدانی، تاریخ شفاهی، و هم‌چنین بهره‌گیری از گزارش‌های محلی تنظیم‌شده در دزفول در دوره مورد بررسی سعی در پاسخ‌گویی به سؤالات تحقیق را داریم.

۳. مبانی و مفاهیم نظری

در اجرای این طرح تفوق دیدگاه‌های منطقه‌ای، برنامه‌ریزی از بالا و تمرکزگرا، رجحان رشد بر توزیع عادلانه، اولویت صنعت و طرح‌هایی با مقیاس بزرگ، و فناوری سرمایه‌بر مشاهده می‌شود (صرافی، ۱۳۷۷: ۷۹-۸۰). دیدگاه کلی نوسازی سیری خطی و تکاملی برای دستیابی به توسعه را در نظر دارد. اوج این دیدگاه در مراحل پنج‌گانه روند توسعه پیش‌نهادی روستو دیده می‌شود. در این دیدگاه در هم ریختن ساختارهای سنتی و برپاسازی ساختارهای نوین برای به‌کارگیری عناصر نوین با استفاده از تجارب کشورهای توسعه‌یافته لازمه سیر تکاملی توسعه است (همان: ۲۴-۲۵)؛ در واقع، توسعه بر این فرض مبتنی است که اقتصادی معیشتی با بازدهی ضعیف را که مترتب بر تأمین مصرف داخلی در کوتاه‌مدت (خودمصرفی) و پاسخ‌گوی احتیاجات اولیه و اساسی زندگی است به اقتصادی مبتنی بر تولید صنعتی تبدیل کند. در این جریان اقتصاد سنتی تحت تأثیر قرار می‌گیرد، فعالیت‌های سنتی به صورت فعالیت‌های تجاری درمی‌آید، و دگرگونی بین روابط اقتصاد سنتی و اقتصاد صنعتی ایجاد می‌شود (روشه، ۱۳۹۰: ۱۶۸-۱۷۱).

۴. طرح عمران منطقه‌ای خوزستان

دگرگونی اقتصادی - اجتماعی عمدتاً در دوره پهلوی دوم در نتیجه درآمد فزاینده نفتی میسر شد که بخش عمده‌ای از این درآمد از طریق برنامه‌های اقتصادی صرف بهره‌وری اقتصاد کشور شد (آبراهامیان، ۱۳۸۳: ۳۹۰). از برنامه اول تا برنامه سوم عمرانی، پس از ارتباطات و مخابرات، کشاورزی در درجه اول اهمیت قرار داشت و به همین علت در این برنامه‌ها بیش‌ترین هزینه‌ها از نظر بخش‌های تولیدی به بخش کشاورزی اختصاص یافت (رزاقی، ۱۳۶۷: ۸۰). به عبارتی، نخستین برنامه‌های توسعه در زیرساخت‌ها از جمله شبکه حمل‌ونقل، بخش کشاورزی، طرح‌های آبیاری و صنعت و معدن، و منابع انسانی متمرکز شد. یکی از این برنامه‌ها ساخت سد عظیم دز در دزفول بود (آبراهامیان، ۱۳۸۳: ۳۹۱) که

باعث توسعه نیروی برق به چندین برابر شد و ناحیه تحت آبیاری آن تا سه میلیون هکتار گسترش یافت. دولت هم‌چنین در ادامه این اقدامات با تشویق واردات تراکتور، داروهای دامی، کود شیمیایی، و بذرهای نمونه کشاورزی را توسعه بخشید (عیسوی، ۱۳۶۹: ۶۰۶). در موافقت‌نامه‌ای بین سازمان برنامه و شرکت امریکایی عمران و منابع (Resources and Development of New York) مقرر شد ایران بتواند از لحاظ فنی از خدمات کارمندان فنی هیئت‌های گوناگون خارجی، بنگاه‌های خصوصی، و مؤسسات تخصصی ملل متحد استفاده کند. برای عملیات توسعه خوزستان کمیسیونی هفت‌نفره به نام «کمیسیون موقت هفت‌نفری برای عمران منطقه خوزستان» با شرکت مرتضی قلی بیات مدیر عامل شرکت ملی نفت ایران، محمدعلی مافی سناتور، ابوالقاسم نجم استاندار سابق خوزستان، محمود ناصری وزیر کشاورزی، ابراهیم مهدوی استاندار و رئیس سازمان سد کرخه، عبدالحمید بختیار و صادق بوشهری نمایندگان مجلس، تشکیل شد (Clapp, 1957: 14).

با تشکیل سازمان عمران خوزستان، برای بهره‌برداری هماهنگ از تمامی منابع منطقه، طرح‌هایی نظیر شبکه‌ای از سدها، شبکه توزیع برق، کارخانه تولید شکر، و مجتمع پتروشیمی به اجرا درآمد (کاظمی، ۱۳۸۶: ۷۴). احمد آل‌یاسین، مدیر عامل سازمان آب و برق خوزستان در سال ۱۳۵۶، در این باره می‌گوید:

بانک جهانی قبول کرد که سرمایه‌احداث سد را تأمین بکند با این پیش‌نهاد که برای آبیاری اراضی خوزستان ابتدا یک طرح آزمایشی در ۲۲۰۰۰ هکتار انجام شود تا از نتایج آن تصمیم بگیرند که طرح را در سطح وسیع‌تری به مورد اجرا بگذارند. این طرح شامل احداث سدی بر روی رودخانه دز، احداث شبکه برق منطقه‌ای، ایجاد و توسعه شبکه برق شهری، ایجاد و توسعه کشاورزی آبی در منطقه زیر سد، احیای صنعت نیشکر، برنامه تولید و استفاده از گاز طبیعی، و ایجاد و توسعه برنامه‌های آموزشی جهت پیش‌رفت کشاورزی منطقه بود. این طرح کم‌کم تحت نظارت مدیران و کارشناسان ایرانی قرار گرفت و به سازمان آب و برق خوزستان که یک نهاد جدیدالتأسیس بود واگذار شد (ساکما، ۱۳۸۴: ۷۱-۷۲، ۱۲۰۰۱۱۲ شماره بازیابی ۱۲۰۰۱۱۲-۴۰۵).

در تاریخ ۹ فروردین ۱۳۳۵ / ۲۹ مارچ ۱۹۵۶ قرارداد مربوط به استخدام شرکت عمران و منابع امضا شد (ابتهاج، ۱۳۷۱: ج ۱، ۳۸۸) و پس از آن کار احداث سد دز با اعطای وام ۷۵ میلیون دلاری بانک جهانی آغاز و در اسفند سال ۱۳۴۱ / ۱۹۶۲ ساختمان سد عظیم و بزرگی که یکی از افتخارات ملی قرن بیستم بود به پایان رسید، افتتاح شد، و نیروی برق آن

در اردیبهشت سال ۱۳۴۲/۱۹۶۳ در دسترس بسیاری از مردم شهرستان‌های استان خوزستان قرار گرفت (دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان، ۱۳۵۴ ب: ۳۲).

عبدالرضا انصاری، رئیس سازمان آب و برق خوزستان در سال ۱۳۴۰، در این باره می‌گوید: «از برقی که از سد دز می‌گرفتند می‌توانستند تمام ایران را برق دهند و این برق باعث شد که کارخانه‌های زیادی در خوزستان راه‌اندازی شود» (ساکما، ۲۰۱۰: ۵۱، ۱۱۲-۱۲۰۰۴۸۸).

هم‌زمان با احداث سد سازمان برنامه برای طرح آبیاری منطقه زیر سد خوانین و زمین‌داران بزرگ دزفول از جمله مستوفی، حاجی‌شیخ، قطب، سهرابی، ظهیرالاسلام، طهماسبی، و کمالی را برای مذاکره و مشارکت آن‌ها در اجرای طرح به تهران دعوت کرد و مدت دو ماه با رئیس و مدیران سازمان برنامه درباره مقدمات اجرای طرح جلسه تشکیل داد (تصویر ۱).

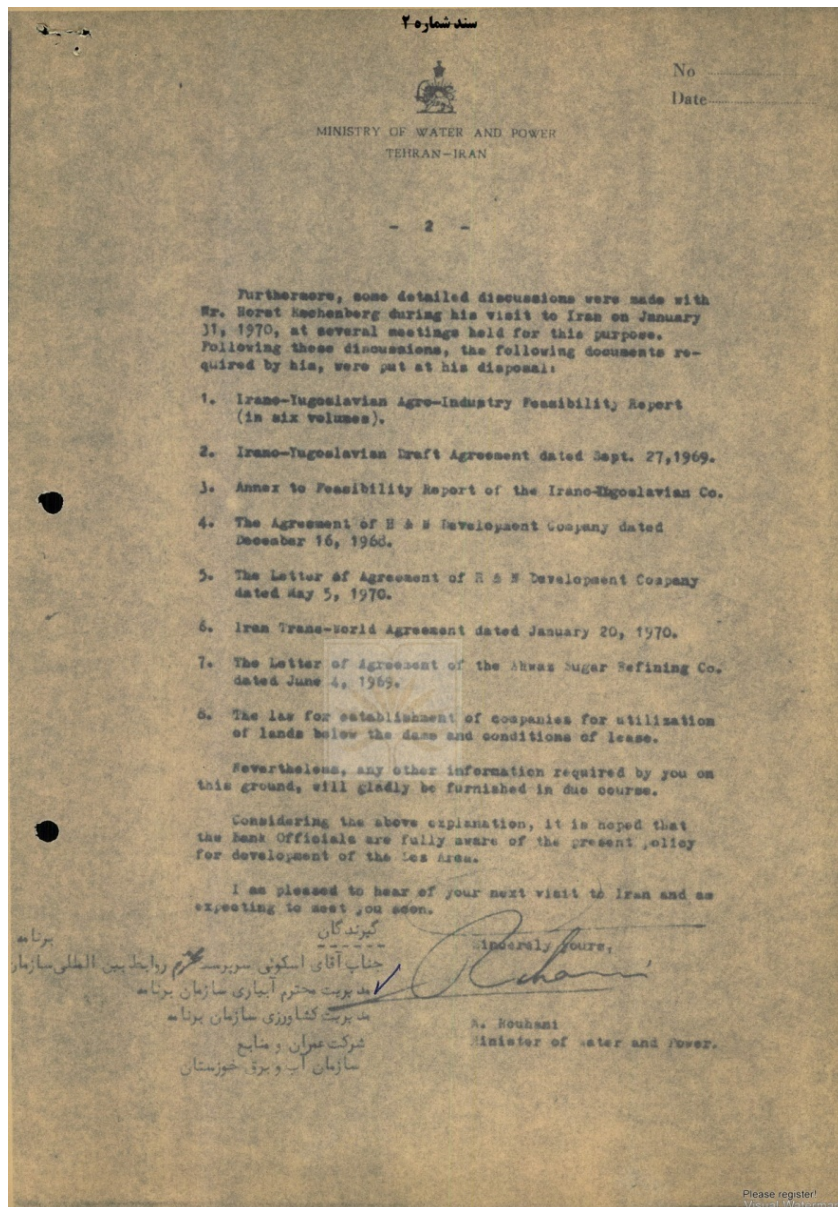

تصویر ۱

احداث سد دز آب مورد نیاز کشاورزی دزفول و منطقه را، به‌منزله یکی از پایه‌های اساسی توسعه اقتصادی، فراهم کرد (علی‌پور دزفولی، ۱۳۷۰: ۵۳)، تغییرات عمده‌ای از نظر تنوع و مقدار محصولات این منطقه به‌وجود آورد، و بازده محصولات را دو الی سه برابر افزایش داد؛ به‌طوری که محصول گندم از ۶۷۵ کیلوگرم در هکتار به ۱۶۰۰ کیلوگرم، جو از ۷۳۵ کیلوگرم در هکتار به ۱۸۰۰ کیلوگرم، و برنج از ۱۶۰۰ کیلوگرم به ۳۰۰۰ کیلوگرم در هکتار رسید (افشار سیستانی، ۱۳۶۶: ۲۳۰-۲۳۱). هم‌چنین به‌واسطه تأسیس این سد برنامه‌های عمرانی از قبیل راه‌سازی و شهرسازی امکان‌پذیر شد و تحول مهمی را در اقتصاد منطقه به‌وجود آورد (دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان، ۱۳۵۴ ب: ۳۷). قبل از احداث شبکه آبیاری دز دو آبگیر در شرق و غرب رودخانه دز درست شده بود و آب هرکدام از این آبگیرها به نهرهایی سرازیر می‌شد و زمین‌های کشاورزی را آبیاری می‌کرد. این نهرها متعلق به مالکان بود و زارع هیچ‌گونه حقی نداشت. این سیستم سنتی ضمن این‌که زحمت و هزینه زیادی را به کشاورزان تحمیل می‌کرد، کارایی لازم را نیز نداشت (درکتانیان، ۳۰ مهر ۱۳۹۴: مصاحبه). با احداث سد دز و دو سد تنظیمی در محل علی‌کله و سد انحرافی در پایین پل قدیم دزفول و هم‌چنین ایجاد صدها کیلومتر کانال‌های درجه ۱ و درجه ۲ همه روستاها و قصبات دزفول آبیاری شد؛ درحقیقت با افتتاح این طرح شبکه بزرگ آبیاری دوره ساسانیان بازسازی و به‌سازی شد (سجادی، ۱۳۸۸: ۸۶). عوامل مطلوب طبیعی در منطقه‌ای مثل دزفول و هزاران هکتار زمین قابل کشاورزی در این منطقه، در کنار ایجاد این سدها و کشاورزی مدرن، توسعه و گسترش شهر را به هم‌راه داشت (علی‌پور دزفولی، ۱۳۷۰: ۸۴).

بعد از احداث سد دز برای بهبود کشاورزی منطقه، نخست اقدامات عمرانی در ناحیه‌ای ۲۲ هزار هکتاری، که در جنوب دزفول قرار داشت و شامل ۵۸ قریه بود، انجام شد و پس از کسب تجربیات و تربیت کادر فنی مجهز و آشنا کردن بسیاری از مالکان و کشاورزان با روش‌های نوین کشاورزی عملیات عمرانی به سایر مناطق بسط داده شد (سازمان بورس اوراق بهادار تهران، ۱۳۴۲: ۶۱).

طرح آزمایشی دز در ازدیاد انواع محصول و بالا بردن درآمد کشاورزان بسیار موفقیت‌آمیز بود (سازمان بورس اوراق بهادار تهران، ۱۳۴۷: ۲۱)؛ بنابراین، روحانی، وزیر وقت آب و برق، طی نامه‌ای به بانک جهانی اعلام کرد، با توجه به سیاست‌های کلان کشور درباره بهره‌برداری از منابع آبی و خاکی منطقه که بایستی منجر به ارتقای سطح کیفی زندگی مردم منطقه شود، دولت در نظر دارد اراضی اختصاص‌یافته به کشت و صنعت‌ها را

سند ۲

۵. شرکت‌های کشت و صنعت دزفول

با سرمایه‌گذاری کلان دولت در ساختمان سدهای مخزنی و انحرافی و شبکه‌های آبیاری، این تفکر شکل گرفت که نظام بهره‌برداری دهقانی با آگاهی تجربی، روش سنتی، و

واحدهای کوچک قادر نخواهد بود حداکثر بهره‌برداری ممکن از آب و خاک را به عمل آورد؛ بنابراین، سازمان آب و برق خوزستان به نمایندگی از طرف دولت، به استناد ماده ۵۰ قانون ملی شدن آب‌ها و تبصره ماده ۷ قانون تقسیم و فروش املاک استیجاری، کمیسیون به اسم کمیسیون خرید اراضی زیر سد دز تشکیل می‌دهد و شروع به خرید این اراضی می‌کند (ملک و علیمراد، ۱۳۶۵: ۱۳۶). بر این اساس، ۶۸ هزار هکتار از اراضی آبخور سد دز را از زارعان صاحب نسق خریداری و به تدریج به صورت اجاره ۳۰ ساله به شرکت‌های کشت و صنعت طبق قرارداد واگذار می‌کند که سهام‌داران آن‌ها ایرانی و خارجی بودند. هم‌چنین دولت متعهد شد که برای کم کردن آثار زیان‌بخش اجتماعی طرح برای ساکنان منطقه ۷ هزار واحد مسکونی و ۱۳ شهرک در نقاط گوناگون اراضی منطقه بسازد که تا پایان سال ۱۳۵۶/۱۹۷۷ فقط سه شهرک آن احداث شد (دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان، ۱۳۵۷: ۶-۷). آل‌یاسین درباره خرید اراضی از زارعان صاحب نسق می‌گوید:

این اقدام از عوامل مؤثر ذهنیت منفی نسبت به شرکت‌های کشت و صنعت شد و نقش مهمی در لغو قراردادهای آن‌ها بعد از انقلاب داشت و اجرای این قانون در اراضی آبخور سایر سدهای کشور را موقوف به وجود اراضی مازاد بر نسق کشاورزان کرد (ساکما، ۱۳۸۴: ۱۶۸، ۱۱۲-۱۲۰۰-۴۰۵).

به نظر می‌رسد دلیل این ذهنیت منفی این بود که برنامه‌های پیش‌بینی شده در قانون برای آماده کردن جامعه روستایی منطقه طرح، به منظور مشارکت در جهش سریع اقتصادی و اجتماعی، هم‌گام با برنامه‌های سریع طرح پیش نرفت (مهدوی و دیگران، ۱۳۴۳: ۲۲۰). به منظور سیاست جلب سرمایه‌های خارجی در ایران ۵۰ شرکت کشت و صنعت ایجاد شد که در دزفول شرکت‌های ذیل با مشارکت سرمایه آمریکا، هلند، و انگلستان برای کشت و دام‌پروری تأسیس شد (ایوانف، ۱۳۵۶: ۲۳۵).

جدول ۱. مشخصات شرکت‌های کشت و صنعت دزفول (کرد، ۱۳۶۴: ۲۴)

نام شرکت کشت و صنعت	تاریخ شروع فعالیت	مساحت اراضی (به هکتار)	سهام‌داران
ایران-امریکا	۱۹۶۸ (۱۳۴۷-۱۳۴۸)	۲۰۲۶۳	هاشم نراقی، سهام‌داران خصوصی ایرانی، بانک توسعه کشاورزی
ایران-کالیفرنیا	۱۹۷۰ (۱۳۴۹-۱۳۵۰)	۱۰۵۰۰	شرکت توسعه کشاورزی ترانس ورلد، بانک امریکا، بانک توسعه کشاورزی، شرکت جان دیر، سهام‌دار خصوصی (ایرانی) سازمان آب و برق خوزستان

۹۶ ارزیابی تأثیر طرح عمران منطقه‌ای خوزستان در شهر دزفول

شرکت شل، شرکت میشل کات، بانک توسعه کشاورزی، بانک عمران	۱۵۷۹۶	۱۹۷۱ (۱۳۵۰-۱۳۵۱)	ایران - شلکات
بانک توسعه کشاورزی، کارخانه تصفیه شکر اهواز، سازمان آب و برق خوزستان، شرکت بین‌المللی چاس، شرکت میتسول، شرکت هاواین، آگرونومیک، شرکت دلموند وکتل	۱۶۶۹۰	۱۹۷۳ (۱۳۵۲-۱۳۵۳)	شرکت بین‌الملل
سهام‌دار خصوصی (ایرانی) اشرف پهلوی	۴۰۱۰	۱۹۷۳ (۱۳۵۲-۱۳۵۳)	شرکت گله

۶. اهداف تشکیل شرکت‌های کشت و صنعت

۱. حداکثر استفاده از منابع آب و اراضی کشاورزی؛
۲. بالا بردن سطح تولید محصولات مرغوب کشاورزی و دامی در کشور؛
۳. کاهش هزینه تولید؛
۴. افزایش میزان درآمد در واحد سطح؛
۵. تشکیل واحدهای بزرگ دام‌داری و پرواربندی برای ازدیاد گوشت و تأمین مصارف عمومی؛
۶. منظور کردن کشت علوفه و کود سبز در تناوب زراعتی و حفظ حاصل‌خیزی خاک و تأمین غذای دام؛
۷. افزایش حاصل‌خیزی خاک از طریق استفاده از کود حیوانی و شیمیایی؛
۸. کاربرد حداکثری وسایل ماشینی در کشاورزی و دام‌داری و دانش نوین کشاورزی؛
۹. ایجاد صنایع مواد غذایی و تأمین غذای سالم برای مصرف داخلی و در صورت امکان صدور آن و جلوگیری از ورود مواد غذایی؛
۱۰. ایجاد مراکز بهداشتی مجهز برای روستاییان (که به‌صورت کارگران زراعتی در واحدهای کشت و صنعت مشغول خواهند شد)؛
۱۱. تشویق سرمایه‌داران به سرمایه‌گذاری در زمینه کشت و صنعت؛
۱۲. آموزش و ترویج دانش نوین کشاورزی و مدیریت به کارگران، کارکنان فنی کشاورزی، و سرمایه‌داران داخلی؛
۱۳. جلوگیری از اتلاف نیروی انسانی؛
۱۴. برگشت سرمایه مصروفه در ساختمان سد و تأسیسات آبیاری (اسناد ۳ و ۴).

سند شماره ۳

شماره طبقه بندی طرح:	بند	شماره
عنوان طرح خرید اراضی قابل شرب سد محمدرضاشاه پهلوی		
دستگاه اجرایی سازمان آب و برق خوزستان		

فرم شماره ۱

گزارش فوجیهی

صفحه ۱

تذکار : گزارش فوجیهی باید تحت عناوین ذیل تهیه شود :

- ۱- سایته طرح ۲- هدف های کمی و کیفی و نتایج و فواید حاصل از اجرای طرح ۳- مشخصات و اطلاعات فنی طرح شامل اطلاعات درباره عناصر و اجزاء طرح ۴- توضیحات مربوط به دوره بهره برداری طرح (با ذکر هزینه و منبع تأمین آن) ۵- برآورد هزینه طرح در دوران برنامه ۶- قوانین و مقررات و قرار داد های مربوطه ۷- نحوه انجام کارهای منظور در طرح و طرز مدیریت و تشکیلات مربوط ۸- توضیح درباره تقویم زمانی طرح و پایان آن ۹- توضیحات لازم دیگر.

طرح خرید اراضی قابل شرب سد محمدرضاشاه پهلوی

در راه اجرای تائین تأسیس شرکت های بهره برداری از اراضی زیر سد ها صوب ۴۷/۲/۶ باید سد اراضی قابل شرب از سد محمدرضاشاه پهلوی با توجه به ماده ۴ تائین مندرج خریداری یا از طریق شرکت های دولتی کشت و صنعت و سایر بر مباد ماده ۳ تائین مندرج و شرایط اجاره بهره برداری موضوع تصویب نامه مورخ ۴۷/۶/۱۷ هیئت وزیران در اختیار سرمایه گذاران (ام از داخلی یا خارجی و یا منتظ) گذاشته شود هدف از اجرای طرح خرید اراضی بمنظور تشکیل واحدهای بزرگ کشت و صنعت و نتیجه گیری زیر خواهد بود :-

- ۱- حداکثر استفاده از منابع آب و اراضی زراعتی
- ۲- بالا بردن سطح تولید محصولات مرغوب کشاورزی و دامی در کشور
- ۳- کاهش هزینه تولید
- ۴- افزایش میزان درآمد در واحد سطح
- ۵- تشکیل واحدهای بزرگ دامداری و پرواربندی جهت از مباد گوشت و تأمین مصرف صوبی
- ۶- منظر کردن کشت طوفه و کود سبز در تناوب زراعتی و حفظ حاصلخیزی خاک و تأمین غذای دام
- ۷- افزایش حاصلخیزی خاک از طریق استفاده از کود حیوانی و شیمیائی
- ۸- بکار بردن حداکثر وسایل ماشینی در امر کشاورزی و دامداری و دانش بنین کشاورزی
- ۶- ایجاد صنایع مواد غذایی و تأمین غذای سالم جهت مصرف داخلی و در صورت امکان صدور آن و جلوگیری از ورود مواد غذائی بیکیفیتی
- ۱۰- ایجاد مسکن بهداشتی برای روستائیان (که به صورت کارگران زراعتی در واحدهای کشت و صنعت مشغول خواهند شد) و تشکیل مراکز روستائی مناسب
- ۱۱- تشویق سرمایه داران به سرمایه گذاری در زمینه کشت و صنعت

سازمان برنامه
دستگاه اجرایی

سند شماره ۴

شماره صفحه ۱

دبانه گزارش توجیهی (فرم شماره ۱)

شماره طبقه بندی طرح :		
طرح	بند	فصل
عنوان طرح : خرید اراضی قابل شرب سد محمد رضا شاه پهلوی		
دستگاه اجرایی : سازمان آب هرتن خوزستان		

۱۲ - آموزش و ترویج دانشمبن کشاورزی و مدیریت باکارگران - کارکنان فنی کشاورزی و سرمایه داران داخلی

۱۳ - جلوگیری از اتلاف نیروی انسانی

۱۴ - برگشت سرمایه صرفه در ساختمان سد و تأسیسات آبیاری

انداماتی که جهت اجرای طرح باید مورد توجه و اقدام قرارگیرد بشرح زیر خلاصه میگردد :-

الف - نقشه برداری برای تعیین مساحت زمین تحت کشت و آبی و اراضی قابل عمران در هر روستا و تشخیص حقوق مصرفین و کشاورزان و تعیین مساحت نسق تراشی هر یک از کشاورزان به هکتار و تهیه آمار جدید از کشاورزانی که در تاریخ اجرای طرح روی اراضی کسار میکنند بمحظوم پرداخت حق زارمانه

ب - صاخی و تعیین کیفیت و مشخصات و مالکیت امهاتنها ام از ساختادهای مسکنی - اصطیل - بهار بند ها - آظها - انبارها - و اماکن صرعی - باغات - بوشه زارها و نهره در هر سر روستا و نسبت به هر یک مالکین امهاتنها

ج - تعیین بهای عادلانه اراضی ضروری (دبی و آبی) و اراضی بایر قابل عمران و بایر غیر قابل عمران و مراجع مسدوده روستاها و امهاتنها از طریق انتخاب کارشناسان رسمی بانوجه بمضابط قانونی مدبر در ماده ۵۰ قانون آب و نحوه طی شدن آن و تشخیص حقوق زارمانه کشاورزان جهت اجرای مواد ۵ و ۶ قانون طرز تقوم و تنك اراضی مورد نیاز سد فرحناز پهلوی (لشیان)

د - تنظیم اسناد معاظه و تصرف و تحول آنها به سازمان آب هرتن خوزستان بمحظوم تکمیل تأسیسات آبرسانی و آماده کردن اراضی جهت اجاره بمسرمایه گذاران دوره طرح شامل چهار ماه آخسر سال ۱۳۴۷ خواهد بود

هزینه کل اجرای طرح مبلغ - / ۱۵۲,۴۱۲,۵۷۰ ریال میباشد که صورت یز آن جداگانه تهیه هیوست میگردد و تصویب آن مورد تناضا است

دستگاه اجرایی

سازمان بر نامه

۷. علل اقتصادی شکل‌گیری شرکت‌های کشت و صنعت

از جمله عوامل مهم در سرمایه‌گذاری در حوزه کشاورزی، صنعت، و تجارت در این منطقه وضعیت مساعد آب‌وهوایی آن بود، زیرا زمان کشت محصولات صیفی و سبزی محدود نبود و در همه فصول حتی پاییز و زمستان امکان‌پذیر بود. هم‌چنین در این منطقه در قطعه‌ای زمین سه محصول گوناگون را کاشت و برداشت می‌کردند که این خود یکی از عوامل مهم و مساعد برای ایجاد کشت و صنعت بوده است (کاظمی شرقی، ۱۳۵۸: ۲۹).

همان‌طور که گفته شد، هدف از ایجاد شرکت‌های کشت و صنعت، علاوه بر متمرکز کردن زمین‌های خردشده بر اثر اصلاحات ارضی، کاربرد گسترده ماشین‌آلات و استفاده از روش‌های نوین کشاورزی بود (رزاقی، ۱۳۷۶: ۱۴۲). تأسیس این شرکت‌ها و اجرای سیستم شبکه‌های آبیاری گامی بود در جهت بالا بردن سطح زیرکشت و میزان تولید محصولات متعدد زراعی و باغی و بهبود دام‌داری و دام‌پروری در منطقه؛ به‌طوری‌که، از بدو احداث سد دز و تأسیس این نوع شرکت‌ها در استان خوزستان، با تبدیل اراضی دیم به آبی و نیز تبدیل آبیاری سنتی به آبیاری با آب تنظیم‌شده، برداشت از اراضی محدوده فعالیت‌های شرکت‌های فوق به میزان قابل توجهی افزایش یافت. تا سال ۱۳۵۴/۱۹۵۷ این شرکت‌ها توانستند با به‌کار بردن روش‌های مکانیزه کشاورزی و روش‌های اصولی دام‌پروری به موفقیت‌های چشمگیری در پیاده کردن طرح‌های زراعی و دام‌پروری (نقشه ۱) نائل شوند (دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان، ۱۳۵۴ الف: ۴-۵). در این طرح مصرف کود شیمیایی به‌طور قابل ملاحظه‌ای رواج یافت، تعویض بذر گندم و جو و استفاده از ارقام جدید غلات در عملکرد به دو برابر ارقام بومی افزایش یافت و درآمد کل منطقه بر اثر استفاده از سیستم آبیاری جدید تا ۷۰٪ بیش‌تر شد. ضمن این‌که ۳۰٪ به سطح زیرکشت محصولات تابستانه نیز اضافه شد. بر اثر این اقدامات محصولات کشاورزی به دو تا چهار برابر افزایش یافت (احمدی، ۱۳۴۳: ۳۸۶). نهادهای مدرن اقتصادی از جمله سازمان آب و برق خوزستان، بنگاه مستقل آبیاری، شرکت‌های کشت و صنعت، شرکت‌های سهامی زراعی، و مرکز تحقیقات کشاورزی تأسیس شد و پس از بررسی و تحقیق اقدام به ترویج کشت‌های سودآور کردند (درکتانیان، ۱۴ آذر ۱۳۹۳ ب). بدین ترتیب، هزار هکتار باغ مرکبات با رقم‌های متنوع خارجی احداث شد، چغندر زمستانی آوردند، ذرت و کشت علوفه‌ای رایج شد، و برای اولین بار مارچوبه کاشتند (درکتانیان، ۲۷ فروردین ۱۳۹۴). حسین محتشم نوری، معاون سازمان آب و برق خوزستان در سال ۱۳۴۳، در این باره می‌گوید:

در آن اواخری که من آنجا بودم از هر قطعه زمین سه بار برداشت می‌کردیم، کشت توت‌فرنگی رواج یافت و چون پیش‌رس بود و قبل از عید به بازار تهران فرستاده می‌شد، با مبلغ قابل توجهی به فروش می‌رفت، هم‌چنین زنبورداری توسعه پیدا کرد و عسل برسیم از زنبورهای که از گل شبدر برسیم تغذیه می‌کردند تولید شد (ساکما، ۱۳۹۲: ۱۰، ۱۱۲-۱۲۰-۲۱۹).

شرکت‌های کشت و صنعت یکی از چهار نظام بهره‌برداری کشاورزی در خوزستان بودند. در این نظام بهره‌برداری دولت اراضی کوچک را در هم ادغام کرد و شرکت‌های کشت و صنعت را تشکیل داد. این شرکت‌ها با سرمایه‌گذاری خارجی و بخش خصوصی و به اتکای سرمایه‌گذاری کافی، مدیریت صحیح و استفاده از فناوری جدید، بذر اصلاح‌شده، سموم دفع آفات، و تربیت نیروی ماهر بهره‌برداری از اراضی مذکور را آغاز کرد، به‌نحوی که متناسب با سرمایه‌گذاری‌های زیربنایی دولت باشد. هدف از تأسیس این شرکت‌ها سودآوری در کشاورزی‌های وسیع و مدرن و دستیابی به بازارهای بزرگ و متضمن استفاده از صنایع تبدیل و بسته‌بندی محصولات بود (سازمان برنامه و بودجه استان خوزستان، ۱۳۶۲: ۷-۹). به‌علت اهمیت صنایع وابسته به کشاورزی و مجاورت دزفول با این مراکز، شاغلان بخش صنایع گوناگون به‌خصوص صنایع وابسته به کشاورزی ۴۹٪ افزایش پیدا کردند. در حوزه بازرگانی و خدمات، تأسیس پایگاه هوایی دزفول و افتتاح رسمی آن در سال ۱۳۴۰، هم‌چنین تأسیس پادگان نیروی زمینی ارتش و افزایش تقاضا برای کالاها و خدمات مصرفی باعث رشد بازرگانی و خدمات شد و دزفول به مرکز تولید و پخش کالا در منطقه تبدیل شد (گروه مهندسی مشاور داض، ۱۳۵۳: ج ۲، ۱۲۰-۱۲۲).

نقشه ۱. طرح‌های زراعی و دام‌پروری (منبع: وزارت نیرو، شرکت سهامی آب و برق خوزستان، ۱۳۵۴).

جدول ۲. سطح زیرکشت (هکتار) و میزان تولیدات (تن) شرکت‌های کشت و صنعت طی سال‌های گوناگون؛ (سازمان برنامه و بودجه استان خوزستان، ۱۳۶۲: ۱۴)

جمع کل تولیدات	سال ۱۳۵۳		سال ۱۳۵۲		سال ۱۳۵۱		سال ۱۳۵۰		سال ۱۳۴۹		
	تولیدات	سطح	تولیدات	سطح	تولیدات	سطح	تولیدات	سطح	تولیدات	سطح	
۲۷۴۰۱۷	۱۰۷۲۲۳	۸۱۲۳	۸۳۹۵۲	۶۳۶۰	۳۳۸۰۵	۲۶۵۱	۳۹۰۸۵	۲۹۶۱	۹۹۵۲	۷۵۴	ایران - کالیفرنیا
۴۵۲۰۸۲	۱۱۰۱۴۲	۷۸۰۶	۱۲۰۸۹۴	۸۵۶۸	۱۰۱۴۶۵	۷۱۹۱	۸۷۵۹۴	۶۲۰۸	۳۱۹۸۷	۲۲۶۱	ایران - امریکا
۵۶۱۰۷	۲۴۳۹۴	۴۷۴۶	۱۸۲۲۱	۳۵۴۵	۱۱۹۳۵	۲۳۲۲	۱۵۵۷	۳۰۳	-	-	ایران - شلکات
۳۱۶۴۸۹	۱۷۵۱۹۲	۵۸۰۳	۶۳۷۶۵	۲۸۸۸	-	-	-	-	-	-	بین‌المللی ایران
۱۲۰۰	۱۲۰۰	۱۱۰۱	-	-	-	-	-	-	-	-	گله
۱۰۹۹۸۹۵	جمع کل تولیدات کشاورزی										

۸. آثار اجتماعی اجرای طرح‌های کشت و صنعت

ناحیه طرح شامل دزفول، اندیمشک، و ۱۵۹ دهکده روستایی است. جمعیت این ناحیه طبق برآورد سال ۱۳۳۷/۱۹۵۸ در حدود ۱۳۰ هزار نفر است که از این جمعیت ۸۰ هزار نفر در دزفول و اندیمشک سکونت دارند. سطح زندگی پایین و درآمد خالص متوسط سالیانه یک خانواده زارع ۱۸ هزار ریال برآورد شده است. در دهات خانه‌ها با خشت ساخته شده است و به جز چند دهکده، که دبستان و حمام دارند، وسایل و مراکز رفاه و آموزش در این ناحیه وجود ندارد (Development and Resources Corporation, 1959: 4-5). آل‌یاسین درباره دزفول پیش از برنامه‌های عمران منطقه‌ای می‌نویسد:

اکثر مردم دزفول تراخمی و بیمار بودند و به غیر از خوانین و ملاکین که از زندگی اعیانی نسبی برخوردار بودند عموم مردم در فقر و مذلت و بیماری زندگی می‌کردند، اما چند سال بعد با آمدن برق و نیروی تازه‌نفس تحصیل کرده و تغییر سطح زندگی، دزفول دگرگون شد. وجود طبای متعدد، افزایش مراکز خدمات درمانی و بهداشتی، آب آشامیدنی، آب لوله‌کشی، برق فراوان، و اشتغال اکثر اهالی دزفول در شبکه آبیاری و یا در تأسیسات سازمان آب و برق خوزستان وضعیت شهر را متحول کرد (ساکما، ۱۳۸۴: ۱۳۶، ۱۱۲-۱۲۰۰-۴۰۵).

سال‌های پس از ۱۳۴۵ سال‌های تغییرات گسترده در ساختار دزفول بود (سروش، ۱۳۸۴: ۱۰۱). دولت با اقدامات عمرانی به گسترش نهادهای دولتی و مؤسسات اجتماعی و اقتصادی جدید دست زد تا ابزار تأمین اهداف سیاسی - اقتصادی و زمینه‌سازی دگرگونی ساختار اجتماعی فراهم شود. در پی گسترش شهر حصار آن به‌طور کامل از بین رفت و با ایجاد خیابان‌های جدید و احداث پل جدید، شهر در جهت رسیدن به سیما و هویتی نوین گام برداشت (تابان و پورجعفر، ۱۳۸۷: ۳۴).

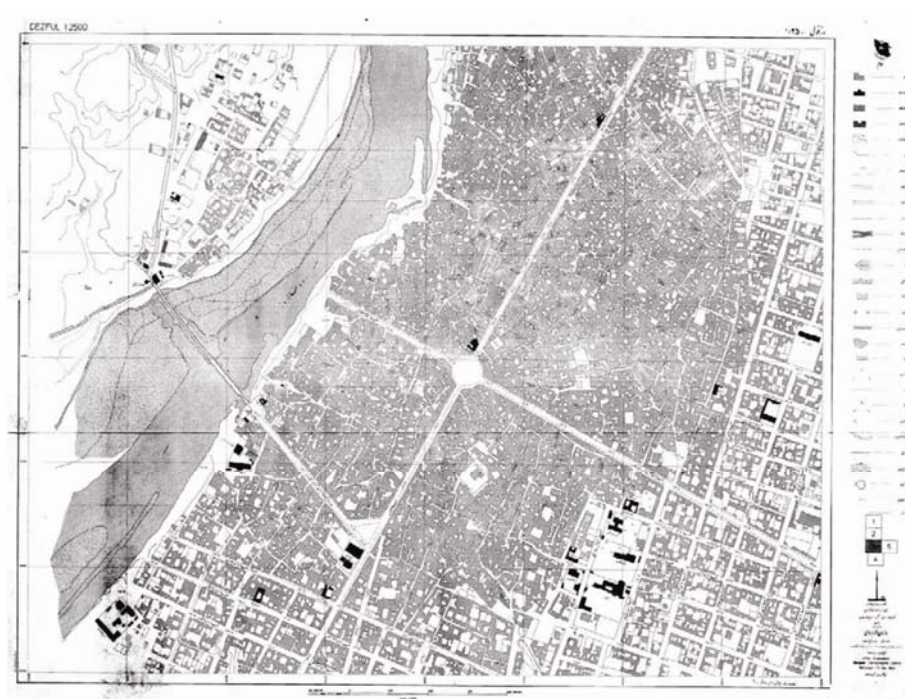
پیش‌رفت‌های صورت گرفته تغییرات عمیق و بادوامی برای ساکنان منطقه طرح آبیاری دز فراهم کرده بود. فرزندان روستاییان در شهرک‌های احداث شده مجال تحصیل پیدا کردند و تعداد مدارس آن‌ها از دو مدرسه در سال ۱۹۶۱ به ۳۱ مدرسه با ۹۰۰ دانش‌آموز پسر و ۷۱ دانش‌آموز دختر در سال ۱۹۶۶ افزایش یافت. با تأسیس راه و جاده‌سازی در محدوده طرح، توانایی منطقه برای عرضه محصولات در دزفول و سراسر خوزستان و حتی تهران افزایش یافت؛ به‌طوری که با حداکثر یک ساعت رانندگی از هر نقطه طرح خود را به دزفول می‌رسانند (Salmanzadeh, 1980: 43). همان‌طور که ذکر شد، سه شهرک کارگری برای ساکنان محدوده طرح ساخته شد و به هر خانوار ۷۵۰ مترمربع زمین با زیربنای ۳۶ متر تحویل داده شد، مدرسه و درمانگاه برای آن‌ها احداث شد، لوله‌کشی آب آشامیدنی برای منازل انجام شد، خیابان‌های اصلی شهرک‌ها آسفالت و بقیه خیابان‌ها شن‌ریزی شد (ساکما، ۱۱۰-۱۱۱ / ۸۸۷۴-۲۲۰). در خصوص اشتغال ساکنان این شهرک‌ها نیز مطابق آمار اداره کشاورزی دزفول از مجموع ۴۱۶۲ نفر کارگر در منطقه طرح ۳۵۶۰ نفر در شرکت‌های کشت و صنعت، مرکز تحقیقات کشاورزی صفی‌آباد، و هم‌چنین سازمان آب و برق خوزستان مشغول شدند و ۶۰۲ نفر باقی‌مانده نیز از کارافتاده یا خانواده‌های بی‌سرپرست بودند که به آن‌ها نیز از بودجه مخصوصی حقوق می‌دادند (کاظمی شرقی، ۱۳۵۸: ۳۱).

اگر به قبل از تأسیس شرکت‌های کشت و صنعت در خوزستان برگردیم، ابتدایی بودن روش‌های تولید در این استان از آمار مربوط به نوع نیروی کار در بخش زراعی به‌خوبی هویدا می‌شود. در سال ۱۳۳۹ / ۱۹۶۰ در حدود ۸۵٪ از بهره‌برداران فقط از نیروی حیوانی برای کار زراعی خود استفاده می‌کردند در صورتی که کم‌تر از ۱٪ از ماشین‌آلات کشاورزی، ۲٪ از نیروی حیوانی و ماشینی، و ۱۲٪ صرفاً از نیروی انسانی استفاده می‌کردند. هم‌چنین ۵۳٪ از بهره‌برداران از نیم تا کم‌تر از ۵ هکتار زمین داشتند که فقط ۲٪ از زمین‌ها را شامل می‌شد؛ حال آن‌که ۱۹٪ آنان از ۱۰ تا ۱۰۰ هکتار و در واقع ۴۸٪ از زمین‌ها را تحت

غلامرضا درکتانین و دیگران ۱۰۳

اختیار داشتند. در نتیجه بزرگ‌ترین طبقه روستاییان بهره‌بردارانی بودند که وسعت زمین‌های آنان کم‌تر از ۵ هکتار بود که این مقدار زمین در منطقه حداقل در آن زمان نمی‌توانست حد مطلوبی برای بهبود وضع اقتصادی دهقانان باشد (مهدوی و دیگران، ۱۳۴۳: ۱۸۹، ۱۹۱). حاج علی نوروزی، راننده سازمان آب و برق خوزستان در آن زمان، درباره وضع کشاورزان می‌گوید:

اکثر روستاییان و کشاورزان حتی لنگ دور کمرشان وصله داشت و توانایی خرید لنگ نداشتند، اما بعد از اصلاحات ارضی و کشاورزی نوین که با طرح عمران منطقه‌ای در دزفول آغاز شد وضع کشاورزان بهبود پیدا کرده و توان خرید وسایل زندگی و لوازم کشاورزی را پیدا کردند (پورموسوی، ۱۵ شهریور ۱۳۹۴: ۷).

نقشه ۲

Fig 13.7: The Map drawn by the Plan Organization, National Cartographic Centre, Mehr-Abad, Tehran in October 1342 AH/1963 AD, under supervision of Iran's Survey and Mapping Organization. Scale 1:2500. It shows the situation of the city following the execution of the second phase of urban renewal programmes; 1945-2003 AD and the development of thoroughfares over the urban corridors.

نقشه ۳

Fig 13.8: An aerial view with serial No.: 75.743 from the city taken in 1351 AH/1972 AD. This shows the situation of the city following the execution of the second phase of urban renewal programmes; 1945–2003 AD and the development of thoroughfares over the urban corridors. (Source: Iran's Aviation Organization).

در این سالها احداث سد دز، ایجاد کشت و صنعت، و نصب هزاران تلمبه آب‌کشی در طول و طرفین رودخانه دز برداشت محصولات گوناگون را، مخصوصاً صیفی که علاوه بر استان به مرکز و خارج کشور صادر می‌شد، افزایش داد و از طرفی کشت نیشکر باعث کمبود کارگر کشاورزی و مهاجرت از نقاط گوناگون کشور به این

مناطق شد (دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان، ۱۳۵۴ الف: ۲۹). با افزایش جمعیت چه به صورت طبیعی و چه مهاجرپذیری (از نوع مهاجرت از سایر استان‌ها برای انجام کار در امور کشاورزی و ساختمانی) دزفول توسعه پیدا کرد و نمود فضایی آن به صورت گسترش کالبدی تجلی پیدا کرد (گل شکوه، ۱۳۸۷: ۷۸). نقشه‌های ۲ و ۳ نقشه‌های هوایی دزفول در سال‌های ۱۳۵۱ و ۱۳۴۲ است که بیان‌گر رشد فضایی و کالبدی شهر بر اثر توسعه اقتصادی در فاصله این سال‌هاست. توسعه فضایی شهر به طرف غرب رودخانه با احداث پل جدید و خیابان جدید سی‌متری در مرکز شهر در نقشه ۳ کاملاً نمایان است.

جدول ۳. تحولات جمعیتی شهرستان دزفول طی سال‌های ۱۳۳۵-۱۳۵۵ (پورفاطمی، ۱۳۷۲: ۲۳)

سال	جمعیت شهرستان	جمعیت شهری	نرخ رشد جمعیت نسبت به دوره قبل	
			شهرستان	شهر
۱۳۳۵	۱۳۶۶۸۲	۵۴۱۴۱	-	-
۱۳۴۵	۱۵۹۳۰۸	۸۴۴۹۹	۱/۵۴	۴/۹۵
۱۳۵۵	۲۰۷۵۱۳	۱۲۱۲۵۱	۲/۶۸	۳/۶۸

بررسی جمعیت شهر دزفول طی این سال‌ها براساس آزمون فرضیه‌ای است که معتقد به اثرگذاری اوضاع نوین اقتصادی - اجتماعی است.

۹. دستاوردهای طرح عمران خوزستان

طرح عمران منطقه‌ای خوزستان (دزفول) دستاوردهایی برای منطقه و کشور داشت که عبارت است از:

۱. این طرح مردم خوزستان را به زندگی امیدوار کرد؛
۲. باعث ایجاد فعالیت‌های جدید و بالا رفتن درآمد مردم بر اثر ایجاد مشاغل جدید شد؛
۳. باعث تولید محصولات جدید و ایجاد درآمدهای جدید برای مردم از جمله نیشکر و صنایع جانبی آن و انواع دیگر محصولات کشاورزی شد و هم‌چنین به احداث کارخانه‌های صنعتی بر اثر وجود برق ارزان در استان انجامید؛
۴. بر اثر احداث راه، آب فراوان و منظم، زمین زراعتی خوب، کارگر متخصص، و برق ارزان خوزستان به یکی از بهترین نقاط کشور از نظر صنعت و کشاورزی تبدیل شد و همین امر به هجوم سرمایه‌های بسیار و مشاغل جدید برای مردم انجامید؛

۵. سایر نقاط کشور از این طرح‌ها در فراگیری تجربیات لازم از نظر اجرای برنامه‌های عمران منطقه‌ای بهره برد و این استان به مرکز کارآموزی مهمی برای مجریان طرح‌های سایر استان‌ها، به‌خصوص در زمینه آب و برق و کشاورزی و آبیاری و غیره، تبدیل شد؛
۶. مشاهده کارهای وسیع و دامنه‌دار برای رفاه و سعادت مردم روحیه امید و این باور را در آنان شکل می‌دهد که انجام بزرگ‌ترین کارها در مملکت امکان‌پذیر است (انصاری، ۱۳۴۱: ۷۱۴-۷۱۵)؛
۷. انجام دادن خدمات آموزشی و بهداشتی از سوی پزشکان سیار سازمان آب و برق خوزستان در روستاها. این سازمان بیماران را درمان می‌کرد و با کمک مردم محل چندین حمام بهداشتی را بنا کرد و در زمینه اقدامات آموزشی نیز با تأسیس ۳۷ دبستان چهارکلاسه، ۱۲۰۰ نوآموز مشغول تحصیل شدند؛
۸. با کوشش ثمربخش مسئولان طرح آبیاری دزفول و مهندسان کشاورزی، سطح درآمد کشاورزان نسبت به گذشته به چند برابر افزایش یافت و برای کشاورزان منطقه امکان زندگی مرفه‌تر و بهتر میسر شد (سازمان بورس اوراق بهادار تهران، ۱۳۴۶: ۲۴۱)؛
۹. شرکت‌های کشت و صنعت و نظام‌های مدرن بهره‌برداری کشاورزی در خوزستان و دزفول در تربیت و پرورش استعداد‌های مدیریتی در بخش کشاورزی بسیار موفق عمل کردند، تا جایی که مدیران کشاورزی بعد از انقلاب اسلامی همان کارشناسان شرکت‌های کشت و صنعت بودند که بعد از انقلاب با خروج مدیران و مهندسان خارجی در عرصه مدیریت کشاورزی درخشیدند (درکتانیان، ۱۴ آذر ۱۳۹۳ الف)؛
۱۰. طرح عمران منطقه‌ای خوزستان نماد پیشرفت و نوسازی ملی بود که با اجرای آن فناوری‌های جدیدی وارد صحنه اقتصادی مملکت شد و نهادهای مدیریتی و تخصصی مسئول این طرح جایگاه مهمی در صحنه مدیریت و تصمیم‌گیری پیدا کردند. این نهادها کادرهایی مجرب تحویل دادند که به‌موقع جذب دیگر ارگان‌های حکومتی - مدیریتی شدند و الگوهای رفتاری - فکری نهاد مادر را به دیگر نهادها منتقل کردند (احسانی، ۱۳۸۸: ۱۵۴).

۱۰. نتیجه‌گیری

طرح عمران منطقه‌ای مهم‌ترین آزمون عمرانی خوزستان بود که سازمان آب و برق خوزستان، سد دز، شبکه آبیاری دز، و طرح نیشکر هفت‌تپه زاده این تجربه تاریخی‌اند.

تجربه‌ای تاریخی است از این رو که فکر احیا و عمران خوزستان، که این منطقه را بار دیگر به عظمت سابق خود برگرداند، کاملاً ایرانی بود.

سازمان برنامه و بودجه با همکاری شرکت امریکایی «طرح و توسعه» و هم‌پاری بانک جهانی بزرگ‌ترین طرح عمرانی ایران را در دزفول و روی رودخانه دز آغاز کرد. این طرح عظیم هم در کشاورزی و هم در تولید انرژی و هم در نظام اداری کشور انقلابی ایجاد کرد و کماکان پس از گذشت سال‌ها هنوز به‌منزله الگوی عمران منطقه‌ای در ایران باقی مانده است. این تجربه عظیم در مسائلی چون شیوه‌های تولید، نظام‌های بهره‌برداری، اشکال مالکیت، انباشت سرمایه جهانی، الگوسازی برای عمران، و روابط قدرت میان دولت و جامعه محلی تأثیر بنیادین داشت. از دستاوردهای دیگر این طرح، علاوه بر افزایش چندبرابری محصولات کشاورزی، رواج کشت‌های جدید، تولید انرژی، احداث راه، احداث مدرسه، بهبود وضع بهداشت، و توسعه فضایی - کالبدی دزفول، نهادسازی و ایجاد نهادهای اقتصادی جدید در ایران، و تربیت کادرهای مجرب در حوزه اقتصاد کشاورزی بود. بدین ترتیب توسعه دزفول به‌منزله قطب کشاورزی کشور مطرح شد.

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۳). *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه کاظم فیروزمند و دیگران، تهران: نشر مرکز.
- ابتهاج، ابوالحسن (۱۳۷۱). *خاطرات ابوالحسن ابتهاج*، ج ۱، تهران: علمی.
- احسانی، کاوه (۱۳۸۸). «تبارشناسی طرح‌های بزرگ عمرانی در ایران معاصر»، گفت‌وگو، س ۱۷، ش ۵۴.
- احمدی، احمدعلی (۱۳۴۳). «دورنمای رستاخیز خوزستان»، مهر، ش ۱۰۷.
- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۶۶). *نگاهی به خوزستان*، تهران: هنر.
- انصاری، عبدالرضا (۱۳۴۱). «طرح عمران خوزستان و نتایج آن برای اقتصاد کشور»، بانک مرکزی ایران، س ۲، ش ۱۸.
- ایوانف، میخائیل سرگه یویچ (۱۳۵۶). *تاریخ نوین ایران*، ترجمه احسان طبری، تهران: بی‌نا.
- پورفاطمی، مجید (۱۳۷۲). *اوضاع اقتصادی و اجتماعی استان خوزستان شهرستان دزفول*، اهواز: دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان، مرکز انفورماتیک و مطالعات توسعه.
- پورموسوی، نادر (۱۵ شهریور ۱۳۹۴). «مصاحبه با حاج علی نوروزی، راننده بازنشسته سازمان آب و برق خوزستان»، دزفول.
- تابان، محسن و محمدرضا پورجعفر (۱۳۸۷). «بازشناسی عوامل هویتی بافت تاریخی دزفول و کاربرد آن‌ها در توسعه شهر»، مدیریت شهری، س ۷، ش ۲۲.

۱۰۸ ارزیابی تأثیر طرح عمران منطقه‌ای خوزستان در شهر دزفول

- درکتانیان، غلامرضا (۱۴ آذر ۱۳۹۳ الف). «مصاحبه با سیدعزیز نبوی، مدیر عامل سابق شرکت کشت و صنعت شهید بهشتی»، دزفول.
- درکتانیان، غلامرضا (۱۴ آذر ۱۳۹۳ ب). «مصاحبه با نجف هدایت، پژوهش‌گر دانشگاه کرن‌فیلد انگلستان»، دزفول.
- درکتانیان، غلامرضا (۲۷ فروردین ۱۳۹۴). «مصاحبه با احمد شاکرزاده، رئیس سابق مرکز تحقیقات کشاورزی صفی‌آباد»، دزفول.
- درکتانیان، غلامرضا (۳۰ مهر ۱۳۹۴). «مصاحبه با عزیزاله کلانتریان، رئیس سابق شبکه آبیاری دزفول»، دزفول.
- دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان (۱۳۵۴ الف). «گزارش مختصری در مورد اقدامات سازمان آب و برق خوزستان در اجرای طرح‌های آبیاری و آبرسانی»، اهواز.
- دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان (۱۳۵۴ ب). «مرحله اول مطالعات راه‌های فرعی استان خوزستان»، اهواز.
- دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان (۱۳۵۷). «شهرستان دزفول»، اهواز.
- رزاقی، ابراهیم (۱۳۷۶). *آشنایی با اقتصاد ایران*، تهران: نشر نی.
- روشه، گئی (۱۳۹۰). *تغییرات اجتماعی، ترجمه منصور وثوقی*، تهران: نشر نی.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (با نام اختصاری ساکما). سند شماره ۱ و ۲، پرونده شماره ۴ و ۳/۸۸۷۴-۲۲۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (با نام اختصاری ساکما). سند شماره ۳ و ۴، پرونده شماره ۲۳۰ و ۲۲۹/۸۸۷۴-۲۲۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران/ ساکما (۱۳۸۴). «مصاحبه با احمد آل‌یاسین، مدیر عامل سابق سازمان آب و برق خوزستان»، تهران، شماره بازیابی ۱۲۰۰۱۱۲-۴۰۵.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران/ ساکما (۱۳۹۰). «مصاحبه با حسین محتشم‌نوری، معاون سابق سازمان آب و برق خوزستان»، تهران، شماره بازیابی ۲۰۰۱۱۲-۲۱۹.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران/ ساکما (۲۰۱۰). «مصاحبه با عبدالرضا انصاری، رئیس سابق سازمان آب و برق خوزستان، پروژه ملی تاریخ شفاهی و تصویری ایران»، پاریس، شماره بازیابی ۱۲۰۰۱۱۲-۴۸۸.
- سازمان برنامه و بودجه استان خوزستان (۱۳۶۲). «نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی استان خوزستان»، اهواز.
- سازمان بورس اوراق بهادار تهران (۱۳۴۲). «افتتاح شبکه آبیاری سد محمدرضا پهلوی»، بورس، دوره اول، س ۱، ش ۷.
- سازمان بورس اوراق بهادار تهران (۱۳۴۶). «نقش سد محمدرضا شاه پهلوی در توسعه کشاورزی»، بورس، دوره اول، س ۵، ش ۴۴.
- سازمان بورس اوراق بهادار تهران (۱۳۴۷). «دورنمای اقتصادی ایران»، بورس، دوره اول، س ۶، ش ۵۸.
- سجادی، سیدمحمود (۱۳۸۸). «دزفول دیرینه‌شهری بنیادشده بر فرهنگ»، فرهنگ مردم، س ۸، بهار و تابستان.
- سروش، مهرنوش (۱۳۸۴). «باززننده‌سازی عرصه‌های تاریخی شهر، طراحی و احیای محله مسجد جامع دزفول»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

- صرافى، مظفر (۱۳۷۷). *مبانی برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای*، تهران: سازمان برنامه و بودجه.
- علی‌پور دزفولی، حمید (۱۳۷۰). «نقش عوامل طبیعی در استقرار و گسترش شهرستان دزفول»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده علوم انسانی، رشته جغرافیای طبیعی.
- عیسوی، چالرز (۱۳۶۹). *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: گستره.
- کاظمی شرقی، جلیل (۱۳۵۸). «اثرات اقتصادی و اجتماعی طرح‌های کشت و صنعت خوزستان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، رشته جغرافیای اقتصادی.
- کاظمی، منصوره (۱۳۸۶). «مروری اجمالی بر سایر تحولات آمایش سرزمین ایران»، *مجله اقتصادی*، س ۱۲، ش ۶۷ و ۶۸.
- کرد، عبدالرضا (۱۳۶۴). *گزارشی از شرکت‌های کشت و صنعت منطقه دزفول*، اهواز: سازمان آب و برق خوزستان واحد آب.
- گروه مهندسين مشاور داض (۱۳۵۳). *طرح جامع شهر دزفول*، ج ۲، اهواز: دفتر برنامه و بودجه استان خوزستان.
- گل‌شکوه، الهام (۱۳۸۷). «تحلیل توسعه فضایی کالبدی شهر دزفول (۸۵-۱۳۴۵)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور تهران، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، گروه جغرافیا.
- ملک، حسین و محمود علیمیراد (۱۳۶۵). «گزارش سفر خوزستان: مطالعه نظام‌های سنتی، شرکت‌های سهامی زراعی و کشت و صنعت‌ها»، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، ش ۱۲۷.
- مهدوی، حسین و دیگران (۱۳۴۳). «بررسی مسائل اقتصاد روستایی خوزستان»، *تحقیقات اقتصادی*، س ۸، ش ۹ و ۱۰.
- وزارت نیرو، شرکت سهامی آب و برق خوزستان (۱۳۵۴). «طرح مقدماتی توسعه کشت اکلپیتوس در اراضی آب‌خور سد محمدرضا شاه پهلوی»، قسمت آبیاری دز، صفی‌آباد.

Clapp, G.R. (1957). 'A TVA for the Khuzestan Regain', *Middle East Journal*, 11 (1).

Development and Resources Corporation (1959). *Plan for Unified Development of the Natural Resources of Khuzestan Region*, New York.

Development and resources Corporation [&] Khuzestan Development Services (1960). 'The Khuzestan Regional Development Program, A Quarterly Report to Plan Organization of Progress on Projects and Technical Surveys in the Khuzestan Regional Development Program', Tehran: Plan Organization of Iran.

PurMosavi, S. Nader (2011). *A Critical Analysis of Urban Renewal Policies in Iran, 1286-1400AH/1907-2020AD*, UK: Sheffield University.

Salmanzadeh, Cyrus (1980). *Agricultural Change and Rural Society in Southern Iran*, Cambridge: Middle East and North African Press Ltd, Cambridge England.

